

i Istoku, kao i njezinim srednjovjekovnih izvorima, bavi se u posljednjem poglavlju u kojem se osvrće i na druga heretična učenja.

Na kraju se svakako potrebno osvrnuti na dvojezičan koncept ovoga izdanja. Naime, istodobno objavljivanje znanstvenih studija na jednom od slavenskih jezika i na jednom svjetskom jeziku postalo je više nego potreba govorimo li o slavenskim narodima koji pišu ćirilicom. Riječ je o tome kako pojedine relevantne svjetske baze znanstvenih publikacija nerijetko ne registriraju ćirilične tekstove, odnosno takvi su tekstovi često teško pretraživi i samim time manje dostupni u digitalnom svijetu. Upravo je zato više nego poželjno da studije u kojima se pismenost određenoga naroda stavlja u širi kontekst pri čemu se ističu utjecaji drugih književnosti na stvaranje kako novih tekstova tako i prijepisa starijih prijevoda, ali i putovi kretanja određenih tekstova od istoka prema zapadu i obratno, ne ostanu poznate samo unutar uske nacionalne domene. Dvojezičnim izdanjima ta se prepreka vrlo jednostavno rješava, a da se pritom ne ide na štetu upoznavanja vlastitoga naroda s njegovom kulturnom povijesti. Naime, objavljivanjem studija samo na svjetskim jezicima, domaća bi javnost ostala uskraćena za nove spoznaje i poglede na pitanja iz nacionalne povijesti. Kulturološki pristup Maje Jakimovske-Tošić pokazao se značajnim u istraživanju starijega razdoblja makedonske književne povijesti, te stoga vjerujem kako će ova knjiga o književnom i kulturnim modelima makedonske književne povijesti, koji je opisan kroz izdvojene teme, biti vrlo koristan širokoj znanstvenoj i stručnoj javnosti.

ANDREA RADOŠEVIĆ

I U STANU I U DUĆANU

Stipo MANĐERALO, *Pismo za puk i gospodu. Prilozi proučavanju bosančice*, Buybook, Sarajevo 2015., 235 str.

Nizu knjiga iz pera laika i zaljubljenika u staru pismovnu baštinu, koje posljednjih desetljeća obogaćuju i oživljavaju kulturno-filološku produkciju, pridružuje se ova Stipe Mandžerala *Pismo za puk i gospodu*, u kojoj se pozornost usmjerava ponajviše na posljednja stoljeća uporabe bosančice, karakteristične brzopisne ćirilice, u Bosni i Hercegovini, i to ponajviše u

livanjskome kraju, autorovu zavičaju, sve to u čvrstom kontinuitetu prema srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj povijesti, kao i u relacijama sa susjednim prostorima – Dubrovnikom, Dalmacijom, središnjom Hrvatskom. Stipo Mandžeralo umirovljeni je profesor materinskoga jezika u Livnu, ključnom kulturnom, prometnom i trgovačkom središtu jugozapadne Bosne. Usporedno sa svojom primarnom profesijom cijeli je radni vijek proučavao baštinu svoga zavičaja i o njoj pisao tekstove, koje je objavljivao uglavnom po lokalnim časopisima, te nekoliko knjiga. Toj je bogatoj produkciji primarna namjera bila popularizirati kulturnopovijesne teme, no svaku je pratilo i istraživanje konkretnoga materijala: starih natpisa i zapisa, etnoloških artefakata, matičnih knjiga. Riječ je o autoru koji je, pišući o odabranim temama, svladavao svu relevantnu raspoloživu literaturu, i tradicionalnu i noviju, i u svojim je radovima bogato i uredno citirao. Stil mu nikad nije preuzetan, i sam napominje da neće raspravljati o temama koje nadilaze njegove kompetencije, koje zahtijevaju vrlo nijansirano sagledavanje primjereno samo najvećim znalcima, specijalistima duboka i široka zahvata, pa ni o pitanju umnogome ideologiziranih rasprava o nazivima ovog pisma. Njegov osjećaj za granicu između reprezentacije i interpretacije naslijeđenih spoznaja te provođenja vlastitih istraživanja i izvođenja novih zaključaka, vrlo je precizan i pouzdan, pa se odatle s pouzdanjem znanstvenici – filolozi, etnolozi i povjesničari – mogu poslužiti njegovim radovima. Naposljetku, rukopis su – kako sâm autor u predgovoru piše – pregledali i stručnjaci Milan Mihaljević, Marinka Šimić i Ivan Botica. U vremenima kada broj filologa nipošto ne slijedi razvedenost tema koje su u povijesti pismenosti zanemarene i čekaju primjeren istraživački odgovor, pa smo tako već svjedoci gubljenja kontinuiteta na mnogim poljima (tako i u pogledu vlastite ćirilичne baštine), ovakva izdanja imaju osobitu vrijednost, i po pomacima vlastitim istraživanjima, i po poticaju da se ona i znanstveno vrednuju, ali i pri osvješćivanju na sve ono čemu se treba još posvećivati, pogotovo u vremenima kada se preispituju vlastiti kolektivni identiteti. U tom je smislu uloga bosaničke baštine iznimno zanimljiva, i u kontekstu hrvatske, i u kontekstu bosanske, bošnjačke, kao i u 18. i 19. st. i u kontekstu srpske kulturne baštine bosanskohercegovačke provenijencije (na što Mandžeralo osobito upozorava). Teme su to koje se nameću upravo kroz pitanja supstrata i superstrata svake od navedenih kultura, tako i južnoslavenskoga presjeka u

cjelini, te slavističkih okvira uopće – osobito zanimljivih u kontekstu ćirilčke paleografije. Pismovne posebnosti osobito su pogodan teren za identitetske (do)gradnje, pismo se – gotovo romantičarski – još uvijek iskazuje kao zona koja čuva povijesne tajne. Iako bi ga se nerijetko htjelo iskazati kao sredstvo za dokazivanje vlastitosti, ono se sa svim svojim varijacijama prepoznaje i kao element koji izmiče nužnosti nacionalnoga i(li) regionalnoga razgraničavanja po ukusima površnih amatera, i koji se (s obzirom na uzuse pisanja) jasno izvodi iz zajedničke crkvenoslavenske baze. Manderalo je upravo izbjegao manipulatorni diskurs i iskazao se kao stručnjak kojega spomenute podjele ne zanimaju, koji svoj materijal prepušta svim odabranim kontekstualizacijama. Zavičajna motivacija ovdje ne podrazumijeva nikakav interpretativni teret, štoviše dragocjena je kao poticaj intenzivnu i strpljivu istraživanju.

Sve su uključene rasprave, njih pet, već bile objavljene, još od osamdesetih godina prošloga stoljeća, no ostale su uglavnom – zbog nedostupnosti lokalnih časopisa i zbornika – nepoznate stručnoj javnosti. Višedesetljetni kontinuitet autorova zanimanja za ovo, primarno filološko područje, rezultiralo je posve skladnim sastavom poglavlja/rasprava, pa knjiga zapravo odaje dojam svojevrsne monografije o livanjskoj bosaničkoj baštini. Prvo je poglavlje u paleografskom smislu najintenzivnije, a predstavlja svojevrsan pregled sačuvanih spomenika kroz povijest (*Prilog proučavanju bosančice u livanjskom kraju*, 11–64), iako srednjovjekovnih spomenika pisanih posebnom zapadnom ćirilicom – kako piše sam autor – nema mnogo. Započinje predočavanjem osnovnih spoznaja o prevažnom *Natpisu popa Tjehodraga* (koga Manderalo radije naziva Tihodragom, iako je u 12. stoljeću – kada je ploča datirana – zapisani *jat* prije bio još uvijek diftonške vrijednosti nego radikalno povučen u glas /i/), a na temelju nedavno objavljenih radova. Polemizirajući s nekim autorima pseudoznanstvenih stremljenja, autor jasno artikulira potrebu za svestranim proučavanjem ranoćirilčne baštine ovoga prostora. Fascinantno sačuvan natpis, neobična smještaja (unutar groba), nudi golem poticaj za raspravljanje o počecima ćirilčne pismenosti, i to ne samo u Bosni. Sljedeći je prezentiran bosanični natpis iz Lištana, koji je prije pet godina pronašla Marija Marić Baković. Manderalo ističe ljepotu majuskulnih slova, ističe paleografske posebnosti u bilježenju slova ć i č, te upućuje na sličnost s natpisom Mihovila Grahovčića iz Grahovčića

kod Travnika, te smješta natpis (pozivajući se na ključne kriterije Šefika Bešlagića) pred kraj 14. stoljeća. Slijedi opis, s uporištem u tradicionalnu literaturu, bosaničkoga zapisa s ulomka kamene ploče pronađene na groblju Svetog Ive u Livnu, vjerojatno iz 15. st., nadgrobnoga natpisa iz Lipe, vjerojatno također iz 15. st. U posebnu cjelinu uvrštava desetak natpisa s križeva (uz kvalitetne pripadajuće fotografije), na katoličkim grobljima, a pretpostavlja da su ih klesali bilo popovi glagoljaši bilo fratri; pridružen je cijeli niz fotografija, a interpretacije paleografskih posebnosti, na skali između majuskulnoga i minuskulnoga pisma, prema odlikama bosaničkoga kurziva, posao je koji je obavio sam autor. Štoviše, kao dobar poznavatelj rodova svoga kraja kroz povijest, matičnih knjiga, lako je utvrđivao u kojem se kontekstu koji križ pojavljuje, na koje se porodice i povijesne pojedince odnosi. Ono što filologu može biti tek popis slova ili riječi kroz ovakvu vizuru – oplemenjenu i dobrim poznavanjem narodnih običaja – postaje oživljena povijest, upravo život prošlih stoljeća. Zasebna se potpoglavlja odnose na sačuvana pisma svećenika, fratara, trgovaca i građana, zapise iz matičnih knjiga i pisma turske feudalne gospode u Livnu. Ponuđene su transkripcije niza begovskih pisama (Ferhat paše Sokolovića, Džafer bega, Nasuf-ćehaje, begova Ljubunčića, Osman-bega Pilipovića i drugih, od 16. do 19. stoljeća) i zapisa iz matičnih i poslovnih knjiga, te pridružene fotografije koje nažalost nisu dovoljno kvalitetne ni objavljene u izvornom formatu, pa je nadogradnja opisa i tumačenja zapravo onemogućena. U ovoj zoni paleografska su tumačenja manjega opsega, zasigurno zbog uobičajenosti slovnoga postava. Naposljetku, razvoj je bosaničke paleografije (npr. ustanovljavanje tipološke podjele, regionalnih i vremenskih posebnosti) još na prenisiku stupnju da bi usporedba ovih dokumenata bila plodotvorna, donekle razmjerna uloženu trudu. Na fratarske bosaničke ljetopise iz livanjskoga kraja Manderalo se ovdje samo ukratko osvrće, spominje trgovce i njihove poslovne knjige, te građane koji su u okviru svojih obitelji poučavali djecu bosančici još početkom 19. stoljeća. Posljednji pop glagoljaš koji je u livanjskom kraju pisao bosančicom (pa tako i 1837. godine ostavio posljednji bosanički zapis u matici krštenih) bio je, kako Manderalo ističe, don Jozo Ivković (1776.–1839.), koji je doduše »znao i latinicu, ali joj je bio manje vješt nego bosančici«.

Druga je rasprava *Vučkovići na duvanjskim Vučkovinama* (65–82), reprezentativan primjer u prvom redu genealoškoga rada, a temâ bosaničke

pismenosti dotiče se pri opisu bosaničkih epitafa. S obzirom na duvanjsko podrijetlo i sinjsko nastanjenje ove porodice, dobro se mogu rekonstruirati putovi širenja bosančice i stećaka u Dalmaciju. Središnji je i najopsežniji prilog *Livanjska ljekaruša* (83–148) u kojemu se temeljito predočuje nastanak ove opsežne knjige ljekarničkih savjeta s početka 19. stoljeća, njezin put do Franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu. Autor uspoređuje tekstnu strukturu s nekoliko dosad poznatih ljekaruša pisanih bosančicom (npr. s onima koje se čuvaju u HAZU u Zagrebu), precizno analizira naknadne, također bosaničke zapise na marginama i pozadini knjige. Silna raznolikost, u pozadini koje se prepoznaju znakovite tekstološke sličnosti, zasigurno upućuje da je broj takvih ljekaruša bio vrlo velik, da su se intenzivno prepisivale, dopunjavale i postupno mijenjale strukturu. S obzirom na prepoznane sličnosti s ljekarušama proširenima na istočnijem dijelu Balkana, vjerojatno se može – kako je i Vatroslav Jagić smatrao – jezgri predložak tražiti u srednjovjekovnoj grčkoj kulturnoj i jezičnoj sferi. Radu je pridružen i integralni tekst ljekaruše latinicom, koji tako postaje izvorom za daljnja etnografska, medicinska-povijesna i filološka istraživanja. Kao pomoć čitateljima koji nisu filolozi pridružen je glosarij s tumačenjem nepoznatih riječi, od kojih su mnoge upravo grecizmi.

Važan je prinos razumijevanju begovske bosančice, i uopće kulturološkoga položaja ovoga pisma u 19. stoljeću, tekst *Ljubušak i bosančica* (149–172). Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, plemićkoga roda, iznimno obrazovan i ugledan (poslanik u Carigradu, Strossmayerov prijatelj, sarajevski gradonačelnik, politički utjecajan i sklon austrougarskoj upravi) ogledni je primjer statusa ovoga pisma u Bosni i Hercegovini još na kraju 19. stoljeća. Pošto franjevci napuštaju bosančicu u prvom desetljeću toga stoljeća, u muslimanskoj sredini – ponajprije obiteljskoj, ona će se postojano čuvati i očigledno postati prestižan oblik pismovnoga izražavanja. Mandžeralo navodi, pozivajući se na izvore, kako je porodica Teskeredžić u Travniku njegovala ovo pismo sve do sredine 20. stoljeća. Zanimljivo je da Ljubušak i arapsko pismo transliterira bosančicom, baš kao što je od Truhelke poznat podatak kako iz 1590. godine potječe jedna turska pjesma napisana također bosaničkim pismom, možda iz Poljica. U njegovu se rukopisu dobro razaznaje utjecaj arapskoga pisma, kako je slučaj i u bosaničkim tekstovima islamskih autora prethodnih stoljeća.

I filozofima koji nisu specijalisti slabije su poznati podatci o zastupljenosti bosančice u pravoslavnoga stanovništva Bosne i Hercegovine. U prilogu *Livanjski Kujundžići* (173–225) Mandžeralo se fokusira na livanjsku trgovačku porodicu Kujundžića, koji su u ovaj kraj u 18. stoljeću doselili iz Hercegovine i postali iznimno ugledni građani, neki i livanjski gradonačelnici. Pozornost se usmjeruje na genealogiju obitelji, a pritom se prate i bosanički zapisi na njihovim grobovima od 18. stoljeća, utvrđuju konkretne bosaničke osobine natpisa, na kojima se ne vidi trag utjecaja ruske građanske azbuke, što je obilježilo ćirilčku pismenost pravoslavnih u Bosni i Hercegovini u 18. stoljeću. Mandžeralo piše o »procesu transformacije« bosančice prema predreformskoj crkvenoj ćirilici (u odnosu na reformu Vuka Stefanovića Karadžića), što može zbuniti, jer u ovom slučaju prije je riječ o kontaktnim nego o genetskim pismovnim promjenama unutar mikrokulturne sredine. Vrlo je zanimljivo pročitati kako se bosančica na livanjskim pravoslavnim grobljima održala puno dulje nego naprimjer na mostarskima, vjerojatno po načelu da se na perifernijim prostorima sporije provode promjene. Pri kraju priloga donose se i neka pisma trgovačkih tema ispisana latinicom, prema latiničnim i ćirilčnim predlošcima. Nažalost nije pridružena fotografija, pa ne možemo sami procijeniti stupanj sukladnosti ovoga pisma s uobičajenom bosančicom. Pisanje jorova (tvrđih, »debelih« znakova, kako je to uobičajeno u tekstovima vezanima za pravoslavnu tradiciju) u latiničnom ispisu ipak upućuje na bliskost crkvenoj ćirilici. Istraživanja toga materijala, omjera istosti i posebnosti u odnosu na dominantan bosanički korpus, tek bi trebalo provesti.

I sam autor osvrće se nekoliko puta na zapis fra Stjepana Margetića iz 1705. godine u kojemu bilježi kako »u nas u Bosni čitat znade i čobanče kod ovaca«, a da latinsko pismo ne zna čitati nitko, pa dobrohotno piše kako je fratar u svojoj gorljivosti zauzimanja za svoje pismo zacijelo i pretjerao. No, pošto se temeljito upoznamo sa sadržajem ove knjige, u kojoj nam se plastično predočuje kulturni život novovjekovnoga bosanskog puka, u kojoj doznajemo o svim registrima korištenja bosančice, o raznolikosti njezine uporabe (i s obzirom na korisnike i s obzirom na kulturne zadatke), pa i o različitosti izvedbi (što posredno svjedoči o širini uporabe), tada nam se mora razbiti naslijeđena slika o kulturnoj zaostalosti ovoga prostora, koji temeljito i tradicionalno obilježuje prometna važnost i povezanost, trgovinska i

obrtnička dinamičnost, visoka crkvena aktivnost, a s vremenom i razgranata svjetovna kulturna angažiranost. Daleka staroslavenska tradicija ćirilicnoga pisanja, u srednjem vijeku prepletana i s glagoljičnom praksom, izvrnuta latiničnom utjecaju, ali ponajviše izgrađena u osebujnu, prepoznatljivu novu vrijednost u ćirilickopaleografskom univerzumu, svoj puni razvoj imala je priliku doživjeti i na pragu modernoga doba. Ćirilica na svom svojevrsnom izdisaju, u jednoj od svojih regionalnih inačica, iskazuje tako sav svoj potencijal, iako zapravo ključnu priliku da se afirmira kao pismo tiskane kulture u konkretnom trenutku i na konkretnom prostoru zbog povijesnih razloga nije imala. Knjiga Stipe Mandžeral dragocjen je prinos suočenja s takvom sudbinom i poziva na buduća još dublja istraživanja i zaključke, na svim filološkim, etnološkim i historiografskim poljima.

MATEO ŽAGAR

Ivan BOTICA; Vinko KOVAČIĆ; Kristijan KUHAR, *Knjige posinovljenja, novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka (1717. – 1914.)*. Monumenta glagolitica Tertii ordinis regularis sancti Francisci in Croatia, vol. II. / Glagoljski spomenici Trećega franjevačkog reda u Hrvatskoj, sv. 2. Provincija franjevac trećoredaca glagoljaša – Staroslavenski institut, Zagreb 2015., 264 str.

Kao druga knjiga u nizu *Monumenta glagolitica Tertii ordinis regularis sancti Francisci in Croatia / Glagoljski spomenici Trećega franjevačkog reda u Hrvatskoj* koji je pokrenut s ciljem publiciranja i promoviranja bogate glagoljaške baštine franjevac trećoredaca nastale na hrvatskim povijesnim prostorima, 2015. godine objavljen je svezak pod naslovom *Knjige posinovljenja, novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka (1717.–1914.)*. Prva knjiga u spomenutom nizu bila je ona fra Anđelka Badurine (1935.–2013.), znanstvenoga savjetnika u miru Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, *Inventar samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku (1734.–1878.)*, koju su 2013. godine zajednički objavili Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša u Zagrebu i Glosa d.o.o. iz Rijeke, uz financijsku pomoć Općine Malinska-Dubašnica. Ovu, drugu po redu knjigu izdavački zajednički potpisuju Provincija franjeva-